

Kadı Burhaneddin Divanı'nda Geçen

Tarihî Azerbaycan Türkçesine Ait Döy- 'Dayan-' Fiili Üzerine

*** Mehmet Hazar**

Özet:

Azerbaycan Türkçesinin erken dönemini temsil eden şairlerin başında Kadı Burhaneddin gelir. Çağdaş Azerbaycan Türkçesinin söz dağarcığına ait olan *döz-* fiilinin *döy-* şekli Kadı Burhaneddin Divanı'nda geçmektedir.

Oğuz grubu lehçeleri içerisindeki ayrışma bu *döy-* 'sabret-, dayan-, tahammül et-, katlan-' sözcüğü üzerinden yola çıkılarak irdelenecektir. Bu fiilin *döyimez* (35-3), *döymez* (697-3), *döyimeye* (1244), *döyimezüz* (551-6) gibi şekilleri Çağdaş Azerbaycan Türkçesiyle mukayese edilecektir.

Uzun ünlüler kısalırken Ana Türkçedeki **tö:z-* fiiline Kadı Burhaneddin Divanı'nda *döy-* şeklinde rastlanmaktadır. Bu fiilin üzerine aldığı ekler ve kullanım şekilleri tespit edilecektir. Yakın lehçeler kendi içerisinde tekrar dallanırken nasıl teşekkül ettiği çalışmaya esas alınan bu sözcük üzerinden yola çıkılarak gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Döz-, Kadı Burhaneddin, Oğuz, Azerbaycan, Altayca.

Giriş:

Yazılı olarak Türk dilinin Göktürk-Uygur (VI-XI. yüzyıl) sahasını Hakaniye, Harezm, Kıpçak, Çağatay ve Anadolu sahası takip eder. Ancak Uygur yazı dili XIV. yüzyıla kadar devam eder (Özkan 995: 21).¹ Eski Türkçenin Göktürk lehçesinden itibaren yazı dili olmadığı hâlde tarihî seyri izlenebilen Oğuzca üzerine İrandaki çağdaş Türk diyalektleri çalışmaları da eklenince metinler üzerinde daha detaylı irdelemeler yapma imkânı doğdu ve Anadolu sahasındaki Oğuz Türkçesi ağızlarından bahsedilmeye başlandı (Gülsevin: 2010: 2-4). Dede Korkut metinlerinde olduğu gibi Kadı Burhaneddin Divanı'nda da "arkaik özellikler, Anadolu

* Yrd. Doç. Dr., Nevşehir Üniversitesi (NEV) Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, mhazar@nevsehir.edu.tr.

¹ Çoğu kaynakta XV. yüzyıl diye belirtilir. Uygur harfleri Moğol devletinin yazı dili olmuştur. Fatih'in sarayında Uygur yazısıyla fermanları kaleme alan bahşi adında kâtipler bulunmaktadır. Hatta Ukrayna, Litvanya gibi ülkelere bile yayıldığı iddia edilerek XVIII. yüzyıla kadar Dunhan ve Gan-Çjou'daki Budist manastırlarında Uygur yazısı parlak bir devresini yaşamıştır (Caferoğlu 1984: 178).

sahasındaki Oğuz Türkçesi özellikleri, Azerbaycan Türkçesi özellikleri, Doğu Anadolu” (Özçelik 2005: 14) ve Orta Anadolu özellikleri olabilir.

“Oğuz şivesine dayanan Batı Türkçesi Osmanlı ve Azerî Türkçeleri olmak üzere iki kolda gelişmiş ve aralarında XVI. yüzyıldan sonra, pek de büyük olmayan farklar teşekkül etmiştir” ve Tarihî Türkiye Türkçesinin (XIII-XX. yüzyıl) ilk devresi *Eski Osmanlıca* “Eski Anadolu Türkçesi” (XII.-XV. yüzyıl) oluşmuştur (Timurtaş 2005: 1, 2).

XII-XIV. yüzyıla uzanan dönemin ilk zamanlarında ortaya konan metinlere *karışık dilli eserler* denirken (Özkan 1995: 59), XI-XV. yüzyıllar arasında yer alan Orta Türkçe dönemine *Müşterek Türkistan (Orta Asya) Türkçesi* adı verildi. Karahanlı Türkçesinden (Hakaniye Türkçesinden) Çağatay Türkçesine geçerken (*bugün olmayan*) *Kanglılar* ile Kıpçak, Türkmen ve Oğuz özelliklerini taşıyan ve Altın Orda sahasına kadar yayılan Harezmi Türkçesi yazı dili oldu (Özkan 1995: 24). İşte bu Harezmi bölgesinden çıkan Oğuzlar Anadolu’ya geldi (Eker 2007: 113). “Türkçe’nin iki büyük kolu olan Çağatay ve Osmanlı Türkçeleri yanında Horasan’dan Anadolu’ya, Kafkaslardan Bağdat’a kadar çok geniş bir sahada, XIV. asırdan beri hâkim olan Azerbaycan Türkçesi, Osmanlı ve Çağatay Türkçeleri kadar güçlüdür” (Karman 2007: 1). Osmanlı döneminde (XVI-XIX. yüzyıl) ise şiirde ve nesirde gelişen sanat dili “şüphesiz belli estetik kaygılara ve sanat anlayışı ölçülerine dayanmaktadır. Bu anlayışın temsilcilerinden biri olan XVI. yüzyıl yazarı Âlî’ye göre söz, yani dil, güzel bir bakire kız gibi ... süslüdür” (Tulum 2010: 6).² Belirtilen bu seviyeye ulaşmış Oğuz Türkçesi birden bire yazı dili hâline gelmemiştir herhâlde.

XI. yüzyıl devamlı bir göç devresiyken XII. yüzyıl fiilî (Moğol ve Haçlı) ve kültürel (Arapça ve Farsça) olarak bir istila dönemidir. Muhtemelen el yazmaları tahrip edildiği için yazı dili inkıtaya uğradı. XIII. yüzyılda Türkmenler ve Azeriler hariç yeni bir yazı dili oluşmaya başladı. Güney ve Kuzey Azerbaycan, Irak, Suriye, Anadolu ve Balkanlarda *Batı Türkçesi* teşekkül etti. Batı Türkçesinin doğu sahasına Azerî Türkçesi (Tarihî Azerbaycan Türkçesi), ötekine de Osmanlı Türkçesi (Tarihî Türkiye Türkçesi) denildi (Özkan 1995: 33). Dil tabakalaşması (Eski Bulgar, Peçenek, Kuman, Uz: Oğuz ve Osmanlı Türklerinin dil katmanları) görülen Gagavuz Türkçesi de Oğuz Türkçesinin (Güney-Batı Türkçesinin) bir koludur.”Gagavuz Türkçesi bir taraftan *Tarihî Türkiye Türkçesine*, diğer taraftan *Bulgar, Kıpçak, Karaim, Kırım Türkçelerine* yakınlık gösterir” (Özkan 1996: 37). XIII. ve XIV. yüzyıllarda Selçuklular ve Beylikler döneminde Anadolu sahasındaki Eski Türkiye Türkçesi adı verilen Klâsik Osmanlı Türkçesi öncesi yazı dilinin eserleri vücuda geldi. Anadolu’nun

² Willi Bang ise “dil çok sevimli fakat son derece kaprisli bir kız” gibidir diyor (Kaup 1980: I).

daha doğusunda Çağdaş Türkiye Türkçesine yakın tercihler görülürken batısında Azerbaycan Türkçesine yakın tercihler görülmektedir. Oğuz Türkçesinin XIV. yüzyıl şairi Sivas Sultanı Kadı Burhaneddin, bazı söz tercihleriyle Batı Türkçesinin Doğu sahası olan Azerbaycan Türkçesinde meyleden bir üslupla ilk divan yazan şairlerdendir. Uygur Türklerinden olan Ertan'nın Orta Anadolu'da kurduğu beyliğin hâkimiyet sahasında Sivas da vardır.³ İncelememizin anahtar sözcüğü olan *döy-* fiilinin türevi *döygel* “dayanıklı” Sivas ağzında kullanılmaktadır (DS 1593).

Kadı Burhaneddin'in eserleri, dil tarihi için zengin malzemeler ihtiva etmektedir. Edebî açıdan onun şiirleri, kendinden sonra gelen Nesimî, Hataî ve Fuzûlî'nin sanat anlayışına da etki etmiştir. Fuzûlî, Kadı Burhaneddin'in kullandığı günümüz Türkiye Türkçesinde işletilmeyen Anadolu sahasına ait olan *döy-* sözcüğünün “*Cânân dileyen cefâya dözmek / Genc isteyen ejdehâya dözmek*” (Kanar 2011: 233) dizelerinde günümüz Azerbaycan Türkçesindeki şeklini tercih etmiştir. Zengin bir Türkçe söz dağarcığına sahip olan Kadı Burhaneddin'in dilinde irdelenirse arkaik bazı unsurlara rastlanabilir. Bunlardan biri de Azerbaycan Türkçesi söz dağarcığında geçen *döz-* fiilinin paraleli olan daha çok Orta Anadolu ağzlarında rastlanan *döy-* şeklidir. Bir nevi Oğuz diyalektlerinin karışık dilli eseri sayılabilecek Kadı Burhaneddin'in Divanı'nda sadece *döyimez* redifli beyitte “*Bu ışka yâr ile ağyâr döyimez/ Bu yolda düzd ile tarrâr*⁴ *döyimez* (G 1065/1)” şeklinde dikkât çeken bir örnek üzerinde tetkik yapıldı ve *döy-* fiilinin⁵ geçtiği bütün beyitler ekte verildi.

Eski Türk yazı diliyle Orta Türkçe dönemi XIV. yüzyıl Oğuz Türkçesini birbirinden ayıran önemli fonetik özelliklerden (*g* ünsüzünden sonra) biri Ana Altaycadaki kelime başı *#*d*, Eski Türkçedeki kök ünlüsünden sonraki *d/* ünsüzünün ve kök ünlüsün değişmesidir. VIII. yüzyılla XVI. arasındaki eserlerde *döz* “sabır”, *döz-* “sabretmek”, *döy-* “tahammül etmek”, *döyük-* “tahammül etmek” (Paçacıoğlu 2006: 178), *döyeme-* “direnememek”, *döyime-* “dayanamamak”, *döy-* “dayanmak, katlanmak”,⁶ *dözmek* “1. yarışmak, 2. katlanmak”,⁷ *döyiş virmek* “tahammül etmek” örnekleri tespit edilmiştir (Kanar 2011: 232-233).

³ Kadı Burhaneddin Ertana Beyliğini 1381 yılında sona erdirdi. Kadı Burhaneddin'in on sekiz yıl sürdürdüğü beyliği Timur istilası tehlikesine karşı yerine geçen oğlu Osmanlılara teslim etmiştir (Özkan 1995: 66).

⁴ Düzd “hırsız”, tarrâr “yan kesici”.

⁵ *Döy-* fiil kökünden diyalektlerde türemiş olan 8 kelime şunlardır: **döydül** (<döy-üt-ül ?) “duvarı sağlamlaştırmak için enlemesine konulan ağaç”, **döy-ge-l** “dayanıklı”, **döy-mek** “dayanmak”, **döy-(ü)n-e-l** “orta kalınlıkta”, **döy-(ü)n-e-mek** “telaşlı bir şekilde dolaşmak”, **döy-(ü)n-eş-mek** “yığılıp kaynaşmak”, **döy-üm** “berekat”, **döy-üm+lü** “sabırlı” (Çağbayır 2007: 1297). Azerbaycan Türkçesinde ise **döz-me** “sabretme”, **döz-mek** “tahammül etmek”, **döz-ül-me** “sabredilme”, **döz-ül-mek** “sabredilmek”, **döz-ül-mez** “tahammül edilmesi zor olan”, **döz-ül-mez+lük** “tahammül edilmezlik”, **döz-üm** “tahammül etme”, **döz-üm+lü** “sabırlı”, **döz-üm+lü+lük** “sabırlılık”, **döz-üm+süz** “sabırsız”, **döz-üm+süz+lük** “sebatsızlık”, **döz-üş** “tahammül etme” şeklinde 12 tane türemiş şekil vardır (Altaylı 1994: 320). Anadolu'da Türkiye Türkçesi ağzları daha arkaik kelimeleri kullanırken, Azerbaycan Türkçesinde ölçünlü dilin türettiği kelimeler işletilmektedir.

⁶ *Ol ki hû duta duhân-ı külhene/ Döye bile mi hevâ-yı gülşene* (Ahmedî, İskendernâme).

⁷ *Cânân dileyen cefâya dözmek/ Genc isteyen ejdehâya dözmek* (Fuzûlî).

Aşağıda yukarıda bahsi geçen seslerin değişimi dilin iç tarihi içerisinde kısaca verildikten sonra Kadı Burhaneddin beyitlerinde⁸ geçen *döy-* fiilinin ses ve şekil incelemesi yapıldı. Akabinde bir değerlendirme ve kaynakça verildi. Hem zamanın darlığından hem de bildirinin hacmini aşmamak amacıyla bütün lehçelerde *döy-* fiili taranmadı. Fikir verebilecek kadar olan örneklerle yetinildi.

Daha çok *gör-*, *göz* ve benzeri türevleriyle *döy-* fiilinin kullanıldığı görüldü. Bu duyu fiiliyle ilgili olan kısım anlam bilimi araştırmacılarına bırakıldı.

Fonetik İnceleme:

Tahammül etmek anlamındaki *döy-* kelimesi ilk bakışta *d/> /y* değişikliği açısından mukayese edilebilir. Sonra biraz daha art zamanlı incelemeyle ünlüsünün aslî uzun ünlü olabileceği akla gelir. Şaşırtıcı olan kelime başındaki **#d* ünsüzünün *d*, *z*, *t*, *ç*, *ş*, *s* şeklinde tezahür etmiş olmasıdır. Ana Altaycada en çok irdelenen ünsüzlerin ilk sıralarında kelime başı **#d* (**#δ*) ünsüzü yer alır (V. M. 1963: 37). Türkçedeki kelime başı *#t* ünsüzünün Moğolca ve Mançu-Tunguzcada *#d* ünsüzüne denk geldiğine dikkat edilmelidir. Ö-ü denklığında ikincil *ü* > *i* ünlü değişmesi görülmektedir. Ana Altayca kelime başı **#d* Korecede kelime başı *#t* veya *#t^h* olarak görülür (Ölmez 1991: 167, 168). Altay dil grubunda Tunguzca hariç kelime başı **#d* ünsüzü ünlülerden önce korunmuştur ve Ana Altay dillerinde **#d*, **#z* (alttan kuyruklu), Eski Türkçede *#y* (> *#z*, *#ç*, vb.) **i* veya **i* dışındaki ünlüler önünde **i* ve **i* görülür (Poppe 1994: 36). İlk (Proto) Türkçe, Eski Doğu Türkçesi (ŞAZ Türkçesi) ve Eski Batı Türkçesi (LİR Türkçesi) diye ikiye ayrılırken EDT'ndeki kelime başı **#y* ünsüzü EBT'nde kelime başında **#d*, **#n*, **#c*, (**#s*) ile karşılanmaktadır: *yılan*, *dilom*; *yaz*, *nar*; *yıl*, *cal* (Tuna 1986: 4). EDT'nin devamı olan Eski Türkçe, Orta Türkçe, Yeni Türkçe devrelerinde Ana Altaycadaki kelime başı **#d* ünsüzü *#y* ünsüzüne tekabül etmektedir. İlk Türkçe kelime başı **#t*, Ana Bulgar Türkçesinde **#d*, Volga Bulgarcasında **#c* ve EBT'nin yaşayan lehçesi Çuvaşçada *#s⁹* olarak görülmektedir. Tuva, Karagas, Hakas, Koybal, Beltir, Şor, Sagay, Kaça; Şor, Sagay, Karagas; (Sarı) Uygur lehçelerinde kelime başında *#ç* görülmektedir (*çid-*).¹⁰ Kırgız, Karakalpak, Nogay ve Karaçay lehçelerinde kelime başında – ön ünlülerde Mişer ve Başkurt lehçelerinde – *#c*, Kazak Türkçesinde ise *#j* ünsüzü görülmektedir. Bunların dışında kalan diğer lehçelerde kelime başında *#y* ünsüzü görülür (V. M. 1963: 168).

⁸ Diğer birimlerde *döy-* fiiline rastlanmadı.

⁹ Yakutçada da kelime başında *#s* vardır. Çuvaşça ve Yakutçaya bu özelliğinden dolayı *s grubu lehçeleri* denir.

¹⁰ Doğuda Uyg. ve Özb. *çid-*; Kuzeyde Tat. *çida-* (Öner 2009: 65) ve Kırg. *çid-* iken *ç* > *ş* değişmesiyle Kzk. *şid-*, *y*: *s* denkliği bakımında *s* grubu lehçelerinde Çuv. *sier-*, Başkurt *sıza-* ve *tüze-* (Agişev 1993: 259) şeklindedir (KTS). Fuzuli'nin divanında geçen *çiz-* (*tigzin-*) ise dönmek anlamındadır (Yılmaz 2007: 1096). Bu kelimeyle alakalı değildir.

Yukarıda özet olarak verilen malumata göre Kadı Burhaneddin Divanı'nda ve bazı Türkiye Türkçesi (Orta Anadolu) ağızlarında (DS: 1593) geçen *döy-* fiilinin fonetik gelişimi şöyle izah edilebilir: AA **δö-d->* İT **tö-d*→ AT **tö:-z->* EDT'nin devamı ET'de *tüz-* “tevekkül etmek”,¹¹ AT **tö:z->* OT *tö:z-* ~ Macarcadaki gibi *tür-* ~ *döz-* ~ *töz-* (Clauson 1972: 572), İT **töd*→ EBT'nin devamı Çuvaşçada *şir-*¹² [*şirēp* “berk, sert, kuvvetli”] (Paasonen 1950: 145), Moğolcada ise *çida-* “yetmek, dayanmak, üstesinden gelmek, yenebilmek” şekli var (Lessin 2003: 282), “EBT'nin EDT'ndeki kalıntısı olan Kırgız, Tatar¹³ ve Türkmen Türkçelerinde *çid-*, Uygur Türkçesinde *çid-*, Kazak Türkçesine bu kelime geç girdiği için *jid-* yerine daha sonraki dönemde gerçekleşen *ç>ş* değişimiyle¹⁴ *şid-*, Başkurt Türkçesinde *tüze-*, Azerbaycan ve Türkmen (*çid-* ile birlikte) *döz-* şekli vardır (KTLS: 452). “Orta Türkçede diyaleksel ve serpiştirmeli olarak kelime başında t: d değişimi Anadolu yazmalarında gittikçe genişlemiş, hemen genel bir söyleniş hâline gelmiştir: *döymek* “sabır ve tahammül etmek (krş. *töz-*)” (Emre 1949: 152-153).

Kısaca AA kelime başı *#*δ* ünsüzü Türk dili lehçelerindeki kelimelerin başında *d*, *y*, *t*, *s*, *c*, *ç*, *j*, (*ç>*) *ş* olarak görülebilir. Kelime içinde *ö>ü* değişmesinden sonra *ü>i* değişmesi görülebilir. Kök ünlüsünden sonra gelen ET *d/* ünsüzü; *d*, *y*, *t*, *z*, *r* olarak görülebilir.

Morfolojik İnceleme:

Önce aldığı eklere göre *döy-* fiili azdan çoğa doğru aşağıda sıralandıktan sonra gruplandırıldı. Üçüncü teklik kişi, birinci teklik ve birinci çokluk kişi ekleri, olumsuzluk eki, soru ekinin, EAT *-IsAr* gelecek zaman ekinin ve iktidar fiilinin her iki şeklinin kullanılışı gösterildi. İkili şekiller bize hem Tarihî Azerbaycan Türkçesi hem de Tarihî Türkiye Türkçesi özelliklerini gösterir. Azerbaycan Türkçesinin yeni oluşmaya başlayan ilk örnekleri karşımıza çıkar. İşte hem Tarihî Türkiye Türkçesi hem Tarihî Azerbaycan Türkçesi özelliklerine göre *döy-* fiilinin kullanıldığını görmekteyiz. Tarihî Türkiye Türkçesinin diğer Selçuklu dönemi metinlerinde olduğu gibi farklı fonetik şekillerin yanında morfolojik özellikler de varyantlarıyla aşağıdaki gibi karşımıza çıkmaktadır.

döy-i-me-z (14),¹⁵ *döy-me-z* (5), *döy-me-ye* (5), *döy-i-me-ye* (5), *döy-e* (4), *döy-e mi* (2), *döy-i-me-di* (2), *döy-me-di* (2), *döy-e bil-em mi* (1), *döy-e bil-iser* (1), *döy-e-me-z+em* (1),

¹¹ *Tüzülmäk* “sükûnet, tevekkül” (Gabain 1998: 304).

¹² Uzun ünlüler bakımından yükselen diftong özelliği gösteren Yakutçada beklenen şekil (#*y>* #*s*, *ö:* > *üö*, *d/>* *t*) *süöt-* olmalıydı (Tekin 1975: 44, 269). Anlam bakımından verilen *tuluy-* ‘sabretmek’ fiili bizim tahmin ettiğimiz sözcük değildir (Vasilyev 1995: 224). Belki çok daha arkaik bir l: d denkliği düşünülebilir; **to-l-*: *to-d-* gibi (Kaup 1980: 25).

¹³ Tatar Türkçesinde *çida-*.

¹⁴ Kazak Türkçesinde önce *ş>s*, sonra *ç>ş* değişimi olduğu bilinmektedir; yoksa *ş* ünsüzüne rastlanılmazdı.

¹⁵ Rakamlar kelimenin ne kadar tekrerr ettiğini gösterir.

döy-e-me-z+üz (1), döy-er i-dü+m (1), döy-e+(y)dü+m (1), döy-eyüm (1), döy-i-me-düg+üm (1), döy-i-me-z+em (1), döy-i-me-z+üz (1), döy-iser i-di (1).

İktidar fiilinin olumsuz şekilleri: -Ø-me ~ -i-me- (<-u-ma-) şekli yanında (*istek* şekli döy-i-me-ye gibi; bugün Azr. *istek* şekli *işläyä, oxuya* gibi) günümüz Azerbaycan Türkçesi -e-me- şekli de var.

döy-i-me-: döy-i-me-z (Azr. *döz-Ø-me-r+em*), döy-i-me-ye, döy-i-me-di, döy-i-me-düg+üm, döy-i-me-z+em (Azr. *döz-Ø-me-z+em*), döy-i-me-z+üz (*biz> vüz> +Øüz*).

döy-e-me-: döy-e-me-z+em (Azr. Ağz.), döy-e-me-z+üz. Azr. e-me-, And. *biz> (v)üz*.

döy-e bil-: döy-e bil-em mi, döy-e bil-iser.

Basit zaman şekillerinde olumsuzluk:

döy-me-: döy-me-z, döy-me-ye, döy-me-di (Azr. *döz-me-z, döz-me-ye, döz-me-di*).

Basit zamanın hikâyesi:

döy-.... +i-dü: döy-er i-dü+m (Azr. *döy-er+ Ø-dü+m*), döy-iser i-di , döy-e+(y)dü+m (Azr. Ağz.) < döy-e i-dü+m.

Soru:

döy- ... mi?: döy-e mi (Azr. *döz-er mi*, Azr. –e Gelecek Zaman), döy-e bil-em mi.

Birinci teklik kişi:

döy- ... (+) + (ü)m: döy-er i-dü+m, döy-e+(y)dü+m, döy-eyüm [birinci teklik kişi emir, Azr. –(ä)yim], döy-i-me-düg+üm.

döy- ... + em: döy-i-me-z+em, döy-e-me-z+em. Geniş zamanın birinci teklik kişi eki Azerî özelliğidir, ancak bugün *dözmerem, dözebilmerem* şüpheli gelecek zaman şeklidir, *dözebilmeyecem* kati gelecek zaman şeklidir.

Birinci çokluk kişi:

döy- ... +üz: döy-i-me-z+üz. 1. Çokluk kişi ekinin oluşumu biz> vüz> +Öüz zamir kökenli I. tip kişi eki şeklindedir. Azr. *döz-mä-r+ik* iyelik kökenli II. tip kişi eki şeklindedir.¹⁶

Bir fikir vermesi açısından Azerbaycan Türkçesinde *döz-* fiilinin geniş zamandaki çekimi şöyledir: *men dözmerem, sen dözmezsen, o dözmez, biz dözmerik, siz dözmezsiz, onlar dözmez(ler)*.¹⁷

Sonuç:

Orhon Yazıtları'nda ve Dîvânü Lûğat'it-Türk'ten itibaren yazılı olarak dil özelliklerinden bazılarını takip ettiğimiz ve doğu sahasını Türkmenistan Türkçesinin temsil ettiği VIII-XII. yüzyıl Eski Oğuz Türkçesi şu şekilde gösterilmiştir (Timurtaş 2005: 319):

| | |
|---|----------|
| Anadolu sahasındaki Selçuklu dönemi Türkçesi..... | XI-XII. |
| Tarihî Türkiye Türkçesi (Oğuz Türkçesi)..... | XIII-XX. |
| Eski Türkiye Türkçesi (Batı Türkçesi: Anadolu ve Azerbaycan sahası) | XIII-XV. |
| Osmanlı Türkçesi | XVI-XX. |
| Klâsik Osmanlı Türkçesi | XVI-XIX. |
| Yeni Osmanlı Türkçesi | XIX-XX. |
| Çağdaş Türkiye Türkçesi..... | XX. |

O zaman Azerbaycan Türkçesini de şöyle gösterilebilir:

| | |
|--|----------|
| Oğuz Türkçesi | XIII-XX. |
| Tarihî Azerbaycan Türkçesi ¹⁹ | XIV-XV. |
| Klâsik Azerbaycan Türkçesi | XVI-XIX. |
| Yeni Azerbaycan Türkçesi | XIX-XX. |
| Çağdaş Azerbaycan Türkçesi..... | XX. |

Tarihî Azerbaycan Türkçesi dönemindeki Kadı Burhaneddin Divanı'nda geçen 1319 beyitte 50 defa *döy-* fiili kullanılmıştır. Bir beyitte ise (1065/1) *döyimez redif* olarak geçmektedir. Beyit esas alınırca bu sayı 49'ye düşer.

¹⁶ +ImIz yerine şart -sA+k, ve geçmiş zamanın -DIk<-duk (sıfat fiil) <*-di+ök (geçmiş zaman ve pekiştirme edatı) örneklenmesiyle oluşmuştur.

¹⁷ Doç. Dr. Nizami BAGIROV'a bu örneklemeden dolayı teşekkür ederim.

¹⁸ Anadolu Türkçesi kendi içerisinde üç alt bölüme ayrılır (Türk 2011: 10):

1. Selçuklu Dönemi Türkçesi (11-13. yy)
2. Beylikler Dönemi Türkçesi (14-15. yy)
3. Osmanlı Türkçesine Geçiş Dönemi Türkçesi (11-13. yy)

¹⁹ Azerbaycan Türkçesi'nin özellikleri, XIII. ve XIV. yüzyıllarda doğmaya başlar (Karaman 2007: 1). M.S. V. Yüzyılda bölgede yaşayan Kıpçak dilli kitleler Oğuzların XIII-XIV. yüzyılda Azerbaycan'a girmesiyle Kıpçak dilli halkalar Oğuz Türkçesine geçmiştir (Kaydarov 2010:161).

Türkiye Türkçesinin yazı dilinde işletilmeyen *döy-* fiili Azerbaycan Türkçesinde *döz-* şeklindedir. Ana Altaycadaki kelime başı **#d* ünsüzünün varyantlarının çağdaş Türk lehçelerinde *#s* gibi görülmesi, AT'deki uzun ünlünün kısalması ve LİR Türkçesinin özelliği olan dar ünlülü şeklinin bazı lehçelerde tercih edilmesi, kök ünlüsünden sonraki *d/* ünsüzünün değişmesi ve bazı lehçelerde yine LİR Türkçesindeki *r/* ünsüzüne dönüşmesi EDT'nin bugünkü devamı olan lehçelerde EBT'nin izlerinin görülmesi şeklinde ortaya çıkar.

AA **dö-d->* İT **tö-d□->* AT **tö:-z->* EDT'nin devamı ET'de *tüz-* “tevekkül etmek”, AT **tö:z->* OT *tö:z-* ~ Macarcadaki gibi *tür-* ~ *döz-* ~ *töz-*, İT **töd□->* EBT'nin devamı Çuvaşçada *şirēp* “berk, sert, kuvvetli”, AA **dö-d->>* Uyg.-Özb. *çid-*, Kırg. *çid-*, Tat. *çida-* (Moğolcada ise *çida-* “yetmek, dayanmak, üstesinden gelmek, yenebilmek”); *ç>ş* değişmesiyle Kzk. *şid-*, *ç>s* değişmesiyle de Başkurt *sıza-* yanında *tüze-* şekli de görülmektedir. Azerbaycan ve Türkmen (*çid-* ile birlikte) *döz-* şekli vardır. Türkiye Türkçesi ağızlarında ise hem *döz-* hem de *döy-* şekilleri bulunmaktadır. O zaman bu durum şöyle tabloladır:

| <u>Kelime başı</u> | <u>Kelime içinde</u> | <u>Kelime sonunda</u> |
|--------------------|----------------------|-----------------------|
| d, t, ç, ş, s, ş | ö, ö:, ü, i, ı | d, z, r, y |

XIV. yüzyıl eseri olan KBD'nındaki gazelerde sadece *döy-* fiil çekimlerinin bir kısmı Azerbaycan Türkçesine göre yapılmıştır. Ancak Türkiye Türkçesi ağızlarında ve tarihi dönemde korunan yapım ekleri almış arkaik şekillerin (*döydül, döygel, döyneşmek, döyüm, döyümlü; döyünükmek, döyiş virmek*) kullanılmadığı tespit edildi. Fonetik olarak EAT ve Türkiye Türkçesi özelliği taşıyan *döy-* fiil kökünün semantik olarak Azerbaycan ve Türkistan sahasına ait olduğu anlaşılmaktadır. Kadı Burhaneddin'nin Tarihî Azerbaycan Türkçesinin oluşumunda yer aldığını söyleyebiliriz.

Ek:

KBD'nda geçen beyitlerin okunuşu aşağıda gazel sırasına göre verilmiştir.

Visâle döyimez cânım firâka tâkati yohdur

Firâkun odı hem yigdür visâlün ihtimalinden

G 5/6

Hecrine döyimezem vaslına irimezem

Şol sanemün ki yüzi bedri hilâl eyledi

G 28/4

Tecellisine tûr tağı döyimez

Çü uşşâka hitâbı len terândur

G 35/3

Gözüne döymeye göz lîk gerek ki görem
Dîde-i hîd-bîni ben çeşm-i hudâ-bîn ile

G 77/4

Döyimeye bu yüregüm odına âhin
Ger irürürse hevâ vücûdına âhın

G 91/1

Gözi ohına yüregüm ü teni döymez ana
Aceb bu bağı taşun gevdesi harîr ola mı

G 136/3

Ben ki firâkımda anun yanmışam
Döye bilem mi bu visâlâtına

G 172/2

Câdû gözüne hey di ki rahm ide gönüle
Ki taş ohına döyimeye taş işigünde

G 183/3

Şehâ lutfun müdâm olsun hemîşe
Firâkun sengine döymez bu şîşe

G 251/1

Firâkuna niçe döysün nigârâ delü gönül
Çü döyimeye gözünün ohına rüstem-i zâl

G 263/6

Gubâr olursa gönül konımaya hattına hiç
Vegerçi kûh ola döymeye ol kemer bende

G 281/5

Yüzine bahmağa gözler döyimez anun için
Terahhum eyleyiben zülf ile hicâb kılır

G 352/4

Gözünün gamzelerine vü ya zülfün kemendine
Şehâ kim döye biliser tutalum bini hayberven

G 392/5

Tamu döye mi gözlerüm yaşına
İşkum odıyle nîl aha mı aceb

G 446/6

Kişi sıruma døyimez ve ger ne atayidüm
Bu tağ ile taşı nite ki panbuğı hallâc

G 522/11

Özini atıcı sanan ohuna esîr olmuş
Gözün ohına døyimez göricek kemân içinde

G 525/5

Hakîkate iricek ışk sen ü ben kalmaz
Bu nesneye døyimezüz bize mecâz gerek

G 551/6

Niçesi döye gönül câdû gözi gamzesine
Ki serhôs u atıcı yay âle'd-devâm elde

G 571/5

Bu tende ki gözümün bahmağına døyimez
Aceblerem gönülünü ki seng-i hâre gelür

G 577/3

Tutayım tutmayam gönül cihetin
Döye mi tîr ile kemâna gönül

G 613/7

Yüzüne döymedi sığındı zülfe
Güneşden kaçıban sayvana geldi

G 616/11

Niçesi gamzesine döye gönül ol yârun
Ki fitne yitürür ol göziyle dünyâya

G 648/3

Cefân çohdur u lutfun cânuma katı az
Çohuna nola døyeyüm azun ile çelebî

G 656/4

Cevr taşını atalı kan ahıdur gözlerüm
Niçesi døyiser idi bir gönül ki şîşedür

G 669/2

Yüzini seven döymeye gözine gerekmez
Bir gül dileyen sabr ide yüz hâra gerekdür

G 673/3

Gözümün kıl kalem ile yazılsın zer halde
Döymedi la'l-i lebi k'anı zenahdân yazmış

G 675/4

Nigâr gamzesi ohına hîç yürek döymez
Egerçi rüstem-i destân alî vü hamza begüm

G 697/3

Gözden yaşum çiharsa tutma aceb sen anı
Döymez tecellîsine tağ ile seng-i hâra

G 706/10

Cigerde kalmaya tâkat yürek ana döyimez
Eger saçın yasayup gösderürse kara bize

G 719/2

Nem ile oduma devâ kıluram
Yohsa döyeydüm odına nem ile

G 723/8

Yârun odına döyer idüm buncadan berü
Kalmadı tâkatüm dahı göz degdi sanasız

G 841/2

Gözüm döyimez yüzüne vü baha zî müşkil
Budur ki devâsı be-zarûret nazarıdur

G 888/8

Tolu sağrak içerüz çünki humâruz nidelüm
Derdüne döyemezüz zâr u nizâruz nidelüm

G 951/1

Bini diri diler isen gözüne hay di şehâ
Yürek döye mi kıyâs eylegil hadenge begüm

G 999/3

Gamzen hayâli dün gice geldi bu gönlüme
Yürek hayâle döymedi kanadı nideyim

G 1012/5

Hecrün cefâsına döyemezem velîk ben
Vaslun hayâlini katı merdâne sahlaram

G 1031/4

Bu gunc u delâle niçesi döye bu gönlüm
Gülşende çü döyimedî birisine gonce

G 1033/6

Oldı hilâl bu tenüm kaşlarınun kırânına
Şimdi niçe döye gönül güneşi ihtirâkına

G 1046/4

Eger âşık seher ki ata ahın
Gerek ki ol oha döymeye ahın

G 1060/1

Bu ışka yâr ile ağıâr döyimez
Bu yolda düzd ile tarrâr döyimez

G 1065/1

Çü bâğun yimişi bu kûydadur âh
Buna bâğ ıssı deh-sâlâr döyimez

G 1065/2

Çü sen gîsûlarını tağıdasın
Yüze yüz leşker-i cerrâr döyimez

G 1065/3

Saçun kıyalı her bir târını mâr
Anun hamlesine tatar döyimez

G 1065/4

Gönül efkârı döymez hüsnünüze
Tenüm zâr u cânım efkâr döyimez

G 1065/5

Gönüli çîn ola dirdüm anun cefâsiyle
Hevâya döyimedügüm hatâsıdur çinümün

G 1088/4

Ol zahme ki urdı gözi cânumuza bizüm
Döyimeye ger hayder-i kerrâre olursa

G 1141/3

Dil piyâdedür rûhun noktasına
Filfiline döyimedî fil yârâ

G 1171/4

Kalb diler ki ola döymeye yâr odına

Hîç mi diler kıla k'anı dilem bilmezem

G 1213/3

Gözün anca urur yürege gamze

Ki en kemine döymeye hamza

G 1243/1

Çerha tîrine anun döymez cebe

Cânı gizlersem kahısardur başa

G 1260/3

Lebleri fenâsına nicesi döye varlıh

Varlıh n'ola ki sayıla ol nüktede heste

G 1276/8

Kaynakça:

ALTAYLI, Seyfettin (1994), *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü*, Cilt: 1, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı yayınları, 622 s.

CAFEROĞLU, Ahmet (1984), *Türk Dili Tarihi I*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 200 s.

CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: At The Clarendon Press, 989 s.

ÇAĞBAYIR, Yaşar (2007), *Ötüken Türkçe Sözlük*, Cit: 2, İstanbul: Ötüken Yayınları, s. 1159-2285.

Derleme Sözlüğü IV D (1993), (Hazırlayan: Emel Vardarlı), Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları Sayı: 211/4, (2. baskı), 1648 s.

EKER, Süer (2007), “Özbekistan’da Oğuzca Bir Diyalekt: Güney Harezm Oğuzcası”, *Türkiyat Araştırmaları*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 5, 113-128.

EMRE, Ahmet Cevat (1949), *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (İlk Deneme) Birinci Kitap Fonetik*, İstanbul: Bürhaneddin Erenler Matbaası, TDK D. 28, s. 459.

ERGİN, Muharrem (1980), *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları No: 2244.

GABAİN, A. von (1998), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çeviren: Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 313 s.

- GÜLSEVİN, Gürer ve Boz, Erdoğan (2010), *Eski Anadolu Türkçesi*, (2. baskı), Ankara: Gazi Kitabevi, 254 s.
- KANAR, Mehmet (2011), *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Say Yayınları, 813 s.
- KARAMAN, Erdal (2007), “Azerbaycan Ağızları Üzerine Bir Deneme”, http://turkoloji.cukurova.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/erdal_karaman_azerbaycan_agizlari_uzerine.pdf, s. 1-8, (25.04.2008).
- KAUP, Willi Bang (1980), *Berlindeki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları (1925-1934)*, (Çeviren: Şinasi Tekin), Erzurum: Atatürk Üniversitesi yayınları, 161 s.
- KAYDAROV, Abduali ve Orazov, Meyirbek (2010), *Türklük Bilgisine Giriş*, İstanbul: Kesit Yayınları 243 s.
- Kültür Bakanlığı, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I* (1991), (Komisyon Başkanı: Ahmet Bican Ercilasun), Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları, 1183 s.
- LESSİNG, Ferdinand D. (2003), *Moğolca Türkçe Sözlük I A-N*, (Çeviren: Günay Karaağaç), Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları: 829/1, 933 s.
- ÖZÇELİK, Sadettin (2010), *Dede Korkut Araştırmalar, Notlar/ Dizin/ Metin*, 931 s.
- ÖZKAN, Mustafa (1995), *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 751 s.
- ÖZKAN, Nevzat (1996), *Gagavuz Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 349 s.
- PAASONEN, H. (1950), *Çuvaş Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dil Kurumu C. III. 7., İbrahim Horoz Basımevi, 218 s.
- PAÇACIOĞLU, Burhan (2006), *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*, Ankara: Bizim Büro Basımevi, 726 s.
- POPPE, Nikolaus (1994), *Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri 1. Kısım Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*, (Çeviren: Zeki Kaymaz), Kayseri: Töz Dizgi Tasarım Grafik LTD., İstanbul: Fatih Ofset, 296 s. + harita.
- TEKİN, Talât (1975), *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi yayınları, 278 s.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri (2005), *Tarihî Türkiye Türkçesi Araştırmaları III Osmanlı Türkçesi Grameri*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 2556'den Yeni 12. Baskı), İstanbul: Alfa Yayım Dağıtım, 460 s.

- TULUM, MERTOL (2010), *Osmanlı Türkçesine Giriş*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi yayınları, 625 s.
- TUNA, Osman Nedim (1986), *Türk Dil Bilgisi (Fonetik ve Morfoloji)*, Malatya: İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü Ders Notları: 3, 57+49 s.
- TÜRK, Vahit vd. (2011), *Eski Anadolu Türkçesi Dersleri*, İstanbul: Kesit Yayınları, 427 s.
- V. M., İlliç-Svitiç (1963), "Altayskiye-dental'niye: t, d, δ", *Voprosı Yazıkoznaniya* 6, s. 37-56.
- VASİLİEV, Yüriy (1995), *Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, 312 s.
- YILMAZ, Nuran (2007), " Fuzulî'nin Türkçe Divanındaki Başına Çizginmek Tabirinin Türk Kültüründeki Anlamı", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 2/4 Fall 2007, s. 1095–1104.